

LECTURES D'AUSIÀS MARC EN LA VALÈNCIA DEL SEGLE XVI*

JOAN FUSTER

1

És fàcil d'imaginar que, en els últims anys de la seva vida, quan, prematurament «blanc e ruat», (1) Ausiàs Marc eixia de casa per anar a missa o per fer alguna gestió familiar o de negoci, el seu prestigi de poeta, i de poeta il·lustre, devia atraure el respecte o la curiositat de la gent. València era aleshores una ciutat d'uns quaranta mil habitants, (2) i, per una estranya circumstància històrica, hi coincidien alguns dels noms més insignes de la literatura catalana. Potser Joanot Martorell, germà de la primera muller de Marc, es miraria el seu cunyat amb certa aprensió, com Marc a ell: interessos materials a part, els separava un abisme de pretensions diguem-ne estètiques i de concepció del món (3). Però Jaume Roig, per exemple, que tampoc no li era literàriament massa afí, deixaria de tenir-li una experta admiració? Tots dos hagueren de trobar-se alguna vegada en les antesales de la reina Maria, i allà, sens dubte, els va poder conèixer Elio-

* Discurs llegit a la cerimònia d'investidura de Doctor *honoris causa* per la Universitat de Barcelona el dia 31 d'octubre de 1984.

(1) Ausiàs MARCH, *Poesies* (ed. Pere Bohigas), III (Barcelona, 1954), p. 129: «Si ans de temps só vist blanc e ruat / e lo meu cors mostr. aver passat mal...». Sobre la vellesa del poeta, veg. Amadeu PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs* (Paris, 1912), 110: «'ull tinch ja ruat». Seria atractiu de resseguir el tema de la deterioració del cos per l'edat, en la poesia de MARC: per l'edat i per altres causes.

(2) Agustín RUBIO VELA, *Sobre la població de Valencia en el Cuatrocientos*, en "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LVI (1980), ps. 158 ss. Una confusió d'erudits atribuïa a la València del 1483 uns 75.000 habitants, xifra que dòcilment hem repetit els qui no som del ram. Aquesta alegria demogràfica anava lligada al tòpic de la València opulenta i dinàmica del segle XV, que també ha corregit Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *València en la crisi del segle XV*, (Barcelona, 1976).

(3) Sobre Joanot MARTORELL, veg. Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, II (Barcelona, 1964), ps. 632 ss. M'excuso de citar més treballs de RIQUER sobre el *Tirant*, sempre instructius, per no allargar unes referències bibliogràfiques sabudes de tothom.

nor de Villena, encara una adolescent (4). Joan Roís de Corella era fill d'un gran amic d'Ausiàs Marc (5), Marcs i Corelles, de la petita noblesa de Gandia. Bernat Fenollar i Joan Moreno, ben joves, havien intercanviat poemes amb Marc, en unes "demandes" i "respostes" a la moda de l'època, i Fenollar i Moreno ja es situen als començaments del segle XVI (6). En morir-se, el 1459, Ausiàs Marc havia comptat amb uns lectors conscients, els uns pròxims, d'altres allunyats, que li construïren una fama perdurable.

Acabo d'esmentar només unes poques "relacions" personals, de veïnat i de conversa. No sabem a quantes mans innominades arribarien els versos del poeta. «A mos amichs de tristor puch escriure...» (7). Amics o no, els estrictament coetanis de Marc van disposar d'un text, l'original, ara perdut. Els manuscrits de què avui disposem són còpies, o còpies de còpies, deformades en més d'un pasatge, potser per incompetència de l'amanuense, potser per manipulació capciosa (8). Perdurable la fama, sí. "Famosissimo" fou el primer epítet que li dedicà Baltasar de Romani en la portada de l'edició del 1539 (9). Els vuitanta anys que van de la defunció del poeta al seu accés a la impremta degueren conservar-li una forma o una altra de reverència. Ens hem de preguntar, però, si l'acompanyava també una fidelitat en la lectura, ni que solament fos restringida i professional. És segur que mai no li faltaren devots, més o menys intrigats per "entendre'l". La datació d'alguns manuscrits pot remuntar-se a la darrerietat del Quatre-cents i els principis del Cinc-cents (10). Sigui com sigui, hi ha un parell de fets que convé apuntar de seguida, els quals implicaven un desplaçament, directe o indirecte, de l'atenció possible que la poesia de Marc podria haver retingut. L'un, bastant confús, és d'índole lingüística; l'altre, lògic, es vincula a la irrupció

(4) Caldria, sobre això, perfilar la cronologia. Jaume Roig fou metge de la reina Maria, esposa d'Alfons el Magnànim, i Marc, per diverses necessitats, hagué de freqüentar —és un dir— el domicili d'aquella mateixa senyora. Elionor de Villena, bastarda del desgraciat Enric de Villena, autor de *Los dotze treballs d'Hèrcules*, es crià en la cort "conventual" de la reina Maria. Quan la Villena, degudament legitmada, es va convertir en abadessa del monestir de la Trinitat de València, i escrivia el seu inefable *Vita Christi*, probablement ja no recordava Ausiàs March. Jaume Roig, el va tenir més a la vora, i més temps: veg. Joan FUSTER, *Jaume Roig i sor Isabel de Villena*, en "Revista Valenciana de Filologia", V (1955-58), ps. 227 ss.

(5) Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, III (Barcelona, 1964), ps. 254 ss. El pare de l'escriptor també es deia Ausiàs, i batejà una filla amb el nom de Dalfina: en aquella època la devoció a sant Ausiàs i a santa Dalfina (o Delfina) devia estar molt estesa a Gandia, d'on procedia aquesta família. A la Col·legiata de Gandia, fins que la cremaren el 1936, hi havia un altar dedicat als "sants casats", que ja ningú no sabia com es deien.

(6) Pere BOHIGAS, en la "Introducció" a March, *Poesies*, I (Barcelona, 1952), *passim*, i, sobretot, ps. 132 ss., pel que fa a la influència de Marc entre els poetes catalans contemporanis seus o una mica més tardans. Fenollar i Moreno encara circulaven, més o menys ancians, a la València posterior al 1510.

(7) MARCH, *Poesies*, III, p. 113.

(8) Pere RAMÍREZ i MOLAS, *La poesia d'Ausiàs March* (Basilea, 1970), ja ho va denunciar, i hi ha insistit en treballs posteriors.

(9) Martí de RIQUER, *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro* (Barcelona, 1946), p. XII.

(10) Amadeu PAGÈS, *Les obres d'Auzias March*, I (Barcelona, 1912), ps. 9 ss.

d'un nou "estil" literari que aconseguia, segons sembla, les preferències de la minoria culta valenciana.

D'una banda, doncs, tenim l'Ausiàs Marc "desprovençalitzador": convencionalment, xifrem en Marc el pas definitiu de la lírica catalana a la pròpia llengua, abandonant del tot, o gairebé del tot, la tradició d'escriure-la en la llengua dels trobadors. En Marc encara identifiquem algun rastre de "provençalisme", però es tracta ja de residus involuntaris i pràcticament negligibles. Tanmateix, l'idioma emprat per Ausiàs Marc no tardà gens a ser sentit com a "arcaic". Els poetes de la generació següent, si val la fórmula, ja utilitzen un català que, si no és un "altre català" –ni ho podia ser–, sí que els resultava més viu i flexible. No hem de descartar que tot fos un pur miratge, i que, en realitat, allò que els "sonava" a arcaic no era tant la llengua com l'expressió literària i el fons conceptual. En tot cas, els poemes de Marc en patiren les conseqüències. Degué ser entorn del mateix 1459 quan Jaume Roig començà la redacció de l'**Espill**, i el llenguatge de l'**Espill**, tot i no ser menys "medieval" que el de Marc, produïa un efecte distint. Pensem, encara, en Fenollar i Moreno, en Roís de Corella, que havien "conviscut" amb Ausiàs Marc: d'ells emana, ben mirat, el català habitual dels certàmens parroquials i de les modestes desimboltures eròtiques i satíriques de finals del XV.

Un altre detall a afegir-hi, i ben important també, jo crec que més, és el fenomen de la castellanització literària. Justament quan Marc opta pel català, uns altres poetes catalans es decideixen pel castellà: l'una cosa i l'altra són simultànies (11). I així mateix en detriment de la posteritat de Marc. No hem d'oblidar que, fins que Joan Boscà es converteix a l'"italianisme", la poesia castellana que elaboren els catalans és, en línies generals, poesia de **cancionero**, i cal reconèixer que, a la llarga, va tenir un gran èxit entre nosaltres: culminà, precisament, en l'edició que Hernando del Castillo féu a València el 1511, del **Cancionero general**. Entre tants i tan mediocres poetes valencians com Castillo va incloure al **Cancionero**, sobretot en la reedició del 1514, (12) no ha de sorprendre l'absència de Marc. Ausiàs Marc no hi tenia un lloc adequat. I no per l'idioma, perquè el **Cancionero general** conté també poemes en català. Marc pertanyia a tota una altra òrbita poètica. O si es vol: resultava excessivament "singular". La castellanització dels poetes catalans, àdhuc quan no escrivien en castellà, s'accentua en el Cinc-cents, i arriba a donar algun resultat agradable i digne d'estima. I amb una relativa difusió (13). Marc en restava al marge.

(11) Phillippe BERGER, *Contribution à l'étude du déclin du valencien comme langue littéraire au seizième siècle*, en "Mélanges de la Casa de Velázquez", XII (1976), p. 173 ss.

(12) Cf. els estudis d'Antonio RODRÍGUEZ MOÑINO al facsimil del *Cancionero General* (Madrid, 1958) i al *Suplemento al "Cancionero General"* (València, 1958).

(13) Hi ha uns quants poemes de Joan FERRANDIS D'HERÈDIA, *Obras* (ed. Rafael Ferreres), Madrid, 1955), ps. 169, 119, 130 i 123. Un subproducte de la poesia de *cancionero*, en català, figura a Joan TIMONEDA, *Flor d'enamorats* (ed. Joan Fuster), (València, 1973). El cançoneret bilingüe *Flor d'enamorados*, va ser editat vuit vegades –deu probables– a Barcelona, entre el 1562 i el 1681, cosa que demostra l'adhesió del públic lector català, bàsicament del Principat, a aquesta mena de literatura.

I la segona qüestió a considerar és que, si més no entre els valencians, la “poesia” de Joan Roís de Corella contribueix igualment a obscurir la memòria d'Ausiàs Marc. A pesar dels recargolaments sintàctics i de les metàfores iridiscent, Corella resultava més “comprensible” que Marc. I en referir-me a les “poesies” de Corella, hi compto les seves proses no piadoses. És el sentit que donava al terme Jaume Gassull, el 1497, quan, en *Lo somni de Joan Joan*, descriu una animada tertúlia de burgeses i al·ludeix irònicament les seves lectures (14). No totes aquelles senyores que Gassull caricaturitza —dones de mercaders, probablement— sabien llegir, però n'hi havia alguna d'afecionada a les lletres. I Gassull li atribueix, a banda el *Psaltiri*, dues predileccions: el *Tirant* i Corella. Des del 1490, el *Tirant* corria imprès per València, però el Corella profà restava manuscrit. Com l'*Espill* de Roig: el caràcter misogin de l'*Espill*, però, no encaixava en el to de la xerrameca de les burgeses de València. Què podien haver llegit més, el 1476? El mateix *Somni de Joan Joan*, si tenien humor suficient. La traducció del *Càrcer de amor* de Diego de San Pedro, que potser ja hauria fet Bernardí de Vallmanya i que no s'editaria sinó a Barcelona el 1493? (15). En català, hi havia poca literatura d'“entreteniment”. I, naturalment, Ausiàs Marc no era això.

Si intentàvem esbossar el quadre de “lectures” viables a la València del trànsit del XV al XVI, les notícies i les propensions a sospesar serien moltes i molt complexes. Ací em cenyiré a les perspectives en què podríem col·locar els poemes d'Ausiàs Marc, i encara deixant d'evocar algun factor de pes. Els escriptors subalterns del moment, escrivien, com deia Bernat Fenollar, “per espaiar la melenconia”: (16) si no feien literatura d'“entreteniment”, almenys s'entretenien fent literatura. Sovint, per participar en un concurs de poesia piadosa; de vegades, per exercitar-se en la causticitat dels sobreentesos sexuals; més de tard en tard, com en els *Escacs d'amor* o en *Lo Passi en cobles*, per jugar amb l'enginy retòric de què eren capaços, vulgar i moralitzador. Si bé es mira, tots els poetes, quan escriuen, escriuen “per espaiar la melenconia”, i Ausiàs Marc no en fou una excepció. “Per espaiar la melenconia”, al seu torn, el lector llegia. I Ausiàs Marc es feia “il·legible”.

2

El 1539, Baltasar de Romaní publica a València *Las obras del famosissimo philosopho y poeta mossen Osias Marco, cavallero valenciano de nacion catalan,*

(14) *Cançoner Satirich Valencià* (ed. Ramon Miquel i Planas), (Barcelona, 1911), p. 112. Del *Somni de Joan Joan*, n'hi ha una reedició facsimilar, amb transcripció i notes bibliogràfiques de Josep PALÀCIOS, en *Poemes satirics del segle XV*, II (València, 1974).

(15) Veg. la reedició de Ramon MIQUEL i PLANAS, en *Històries d'altres temps*, III (Barcelona, 1912).

(16) Jordi RUBIÓ, *Literatura catalana*, en “Historia General de las literaturas hispánicas”, III (Barcelona, 1953), p. 878.

(1). Romaní, de qui quasi no tenim notícies, fa l'efecte de ser un d'aquells nobles valencians que giraven entorn del duc de Calàbria i que en alguna ocasió devia ocupar-se d'escriure versos (2). Joan Ferrandis d'Herèdia trau un Romaní en una de les seves bromes incidentals, i pot ser el mateix; (3) però em sembla que no figura entre els habituals d'*El Cortesano* de Lluís Milà (4). Podem suposar-lo més aviat com un personatge gris de la cort, i encara absent de les festes de la reina Germana. El llibre, el dedicà a Fernando de Aragón: ho fa amb una "epístola" protocolària, amb al·lusions llagoterres al besavi del destinatari, Alfons el Magnànim, «*heredero de las musas, hijo de las virtudes y padre de los virtuosos*». És al capdavant d'aquest paper on explica els mòbils de la seva operació:

Pues, como ya la experiencia del mundo y mi edad me retruxessen en los baxos techos de mi casa, buscando algunos libros en que leyese, halle entre los otros las moralidades de Osias Marco, cavallero valenciano, en verso limosin escritas, y trabajando d'entender sus dificultades, tantas vezes leyendo lo que dudava, puse la vista por sus metros, que fui movido a traduzillos en lengua castellana por su mismo estilo (5).

I en el cos del volum, Romaní alterna les estrofes de l'original català amb la versió castellana que n'havia fet. El conjunt hi queda dividit en "Cantica de amor", "Cantica moral", "Cantica de muerte" i "Cantica spiritual". Aquesta divisió seria una reminiscència petrarquista (6): l'única, però, que hi detectem.

De les mateixes paraules de Baltasar de Romaní –les del títol i les de l'"epístola"– ja podem deduir quina mena de "lectura" podien ser els poemes de Marc per als seus paisans de les primeres dècades del Cinc-cents. Allò del "famosissimo", ho he insinuat abans, té un abast senzillament rutinari, d'estreta coloració local. Els indicis a subratllar són, tanmateix, el qualificatiu de "filosofo" i l'al·lusió a les "moralidades". Més que no pas un "poeta", Baltasar de Romaní veia en Ausiàs Marc un "pensador", si puc dir-ho així: no un poeta com els que pul·lulaven, indígenes o forasters, per la ciutat, sinó tota una altra

(1) RIQUER, *Traducciones castellanas*, ps. XII ss. Cf. els repertoris bibliogràfics clàssics de la literatura catalana. Quan a la possibilitat d'una doble edició, en el mateix 1539, de Marc-Romaní, indicada per Josep RODRÍGUEZ, *Biblioteca Valenciana*, (València, 1747), p. 75, veg. els comentaris de PAGÈS, *Les obres d'Auzias March*, I, ps. 59-60.

(2) Vicent XIMENO, *Escritores de Reyno de Valencia*, I (València, 1747), ps. 86-87: «*Fue Don Balthasar Poeta muy facundo, hombre dotado de ingenio vivo y perspicáz, y de gran destreza en la inteligencia del Idioma Lemosin, o Provençal, que usaron los antiguos Valencianos y Catalanes...*». Ximeno, però, no consigna cap altra obra de Romaní sinó la traducció de Marc.

(3) Joan FERRANDIS D'HERÈDIA, *Obras*, p. 187 ss.

(4) O només de passada: veg. Lluís MILÀ, *El Cortesano* (reedició, Madrid, 1874), p. 26: «*...y nuestro caballero valenciano don Baltasar Romaní, que traia un sino de libra, que es uno de los sinos del cielo, que esta invincion quiere decir: si, no, delibra; como es verdad que si ó no delibra al que espera...*».

(5) RIQUER, *Traducciones castellanas*, ps. 3-4.

(6) Íbid, p. XVIII.

cosa, i una cosa que s'adeia a un home com ell, Romani, ja retret «en los baxos techos de mi casa» amb la càrrega de «la experiencia del mundo y mi edad». Que «buscando algunos libros en que leyesse» ensopegués amb un manuscrit que contenia les “moralidades de Osias Marco”, indueix a creure que la troballa fou fortuïta, o una mica fortuïta, i no el recurs a un text visitat amb freqüència. Seria imprecident, ara, demanar-nos quants valencians podia haver-hi, aleshores, capaços d'acudir als versos de Marc com ho feia Romani. No ho sabrem mai ni valdrà la pena que n'intentem la conjectura. No en devien ser molts, en definitiva. Marc, si arribava a ser llegit –i ho fou–, no hagué de ser-ho com ho eren els poetes vigents, els quals, de més a més, ja venien de Castella. Vull insistir en la importància de les dues edicions valencianes del **Cancionero General**, tan ben venudes (7).

Romani, encara, confessa haver «treballat», haver-se esforçat, per «entender sus dificultades, tantas vezes leyendo lo que dudava», i això ens confirma en l'obstacle amb què s'erigia el “llenguatge” de Marc. I dic “llenguatge” en el sentit d’“idioma” i alhora en el sentit d’“expressió literària”. Els estudiosos que han compulsat el Marc en català i la corresponent traducció de Romani han comprovat que, de tant en tant, Romani no acabava d’“entendre” Marc. Les “dificultats” li provenien per camins diversos, començant pel que podia ser el mateix manuscrit que manejava. Però també hi havia allò altre: la llengua de feia un segle, o menys, ja li resultava a Romani notablement àrdua. En un poema que dedica a Marc al final del llibre, ho apunta:

¡O Marco prudente, preclaro en ciencia!
a quien tal favor las musas prestaron
que tus lindos versos morales mostraron
en áspera lengua muy gran eloqüencia (8).

L’«áspera lengua» representava una manifestació explícita de les “dificultats” i dels “dubtes” que l’obligaren a rellegir «tantas vezes» els versos a traduir. El català centenari de Marc, per a Romani, com per als altres valencians del 1539, i d’abans, era “limosín”: un enigmàtic paleolític del seu idioma. D’altra banda, Romani tampoc no sabia “entrar” en l’espessa doctrina amorosa –“moral”– del poeta de Gandia.

Quant als “metros”, Baltasar de Romani va voler traslladar al castellà el “mismo estilo” de Marc. Era una temptativa absurda, però potser el traductor no en veia cap altra. Ell, per formació castellanista, i com era corrent a la València del seu temps, podia haver triat el vers d’“arte mayor”, al qual estava acostumat. Aspirà, en canvi, a mantenir el decasíl·lab català, amb la cesura en la

(7) De l’edició del 1511 se’n van tirar mil exemplars, segons contracte (J. Enric SERRANO MORALES, *Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta el año 1868*, (València, 1898-1899), ps. 78-79). Una segona edició hagué de fer-se el 1514.

(8) RIQUER, *Traducciones castellanas*, p 125.

quarta síl·laba. Només que el castellà no li permetia sempre que aquesta quarta síl·laba fos tònica, i el paral·lel que volia mantenir s'hi frustrava (9). 1539 encara era massa d'hora perquè un poeta castellanitzat de València pogués intuir una altra solució: la de calcar l'**endecasíllabo** italià. Bé: podia haver-la intuïda, però Baltasar de Romani devia haver perdut qualsevol contacte amb les ambigües formes assajades, potser instintivament, per Joan Roís de Corella (10) o per Narcís Vinyoles (11), en català. Ausiàs Marc tornarà a ser traduït al castellà, més tard, per Jorge de Montemayor, i Montemayor ja era un "garcilasista". Fou el 1526 quan Joan Boscà rebé els consells de Navagiero per italianitzar la mètrica castellana. Romani no en sabia res.

I no és que Boscà, el "tradicionalista", no fos llegit a València. Hi ha una anècdota de Joan Boscà que els seus comentaristes han tendit púdicament a descuidar: es tractava d'una còmica inoportunitat fisiològica, que Fèlix Torres Amat recull de la *Filosofia antigua* de López Pinciano. «**Hay opiniones por aquel solo suspiro haber sido Boscan mas famoso que por los metros que hizo**», deia sarcàsticament López Pinciano (12). A València se'n féu eco, grotescament, Joan Ferrandis d'Herèdia, en una suposada carta en vers a nom del bisbe de Sogorb Francesc Gilabert Martí (13). En aquell moment —abans del 1530— (14) Boscà encara no s'havia casat amb la Girón de Rebolledo, neboda de Ferrandis d'Herèdia. L'episodi, altrament, havia adquirit, una enriolada celebritat (15). Aquest Boscà, convertit a l'"italianisme", degué xocar amb la reticència dels valencians de **cancionero**, que també es resistiren a prendre'l seriosament. La primera edició de Boscà i Garcilaso és del 1544, i la repercussió que, tard o d'hora va tenir a València, caldria lligar-la a la transhumància de poetes castellans que hi passaven temporades a la recerca d'algun mecenatge eventual. No diré a Montemayor, però potser Montemayor hi va jugar un gran paper.

Ausiàs Marc es beneficià de la llarga admiració de Joan Boscà, que Boscà encomanà a Garcilaso de la Vega, i que, de l'un i de l'altre, tant va transcendir a la poesia espanyola del segle XVI. Boscà encara veia en Marc un continuador dels trobadors: «**Destos Proençales salieron muchos authores ecelentes catalanes, de los quales el mas ecelente es Osias March**» (16). Però, d'alguna manera,

(9) *Ibid.*, ps. XIII-XVI.

(10) RIQUER, *Història de la literatura catalana*, III, p. 320.

(11) Antoni FERRANDO FRANCÉS, *Narcís Vinyoles i la seva obra*, (València, 1978), p. 46.

(12) Fèlix TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes*, (Barcelona, 1836), p. 121.

(13) Ferrandis d'HERÈDIA, *Obras*, ps. 210-211.

(14) *Noticias de Segorbe y de su obispado, por un sacerdote de la diócesis*, I (Sogorb, 1890), ps. 240 ss. Veg., encara i per lligar caps, Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Antología de poetas líricos castellanos*, X (Ed. Nacional, Santander, 1945), p. 132 n.

(15) Veg. *Carta de don Diego de Mendoza al capitán Salazar*, en "Curiosidades bibliográficas", Biblioteca de Autores Españoles (ed. Adolfo de Castro, vol XXXVI, p. 518).

(16) Cf. PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs*, ps. 261-262.

Boscà també relacionava Marc amb el Petrarca, i com ell, els altres. A València, el petrarquisme castellà connectà amb un altre corrent italianista, i petrarquista al cap i a la fi, i Ausiàs Marc recobrà rellevància. Això, però, fou després de Baltasar de Romani. L'edició de Romani, amb tots els seus defectes, o justament pels seus defectes, despertà entre els medis il·lustrats de València i de Barcelona l'interès per rescatar el vell poeta de les corrupcions dels manuscrits i de la incomprensió conceptual. Marc podia ser llegit, aleshores, amb una altra òptica. De ser una relíquia medieval passava a model i guia de la poesia més actual. No estic massa segur, però, que aquests fossin els resultats a València.

3

Les relacions comercials i militars que els territoris de la Corona d'Aragó venien mantenint amb això que ara denominem Itàlia, a partir d'un determinat moment semblaven centrar-se al País Valencià, i sobretot a la ciutat de València. El rei Alfons el Magnànim aconseguia entre les classes dominants valencianes alguns ajuts financers per a les seves guerres d'expansió dinàstica, i l'accés al pontificat d'un Borja, Calixt III, eixamplà la temptació voraç de la nostra gent (1). Eclesiàstics de la més diversa graduació, mercaders espavilats, aristòcrates de patrimoni mediocre, putes, menestrals, vagabunds, s'instal·laren a Nàpols, a Roma, on fos, amb una exultant voluntat depredatòria. El saldo de la rapinya no degué ser infructuós. Tanmateix, quan el rei Alfons i el papa Calixt ingressaren en la glòria celestial, l'aventura italiana dels catalans, i especialment dels valencians, va experimentar una trista retracció: «los mes son tornats endeutats e ab prou congoyos» consignava un dietarista contemporani (2). Posteriorment, amb el Rei Catòlic i les seves parentes “tristes reines” a Nàpols, i amb la coronació de Roderic de Borja com a papa Alexandre VI, va repetir-se l'intent. La contrapartida cultural era, per tant, previsible (3).

Anant i venint d'Itàlia, aquella gent devia incorporar al lloc d'origen unes instigacions literàries excitants. Sembla que no fou així, o que només ho fou a mitges. La gran novetat lírica que implicava el *dolce stil nuovo*, la gran figura del Petrarca, amb prou feines s'hi van sentir. El Petrarca llatí, severament doctrina-

(1) Cf. Josep RIUS SERRA, *Catalanes y aragoneses en la corte de Calixto III*, (Barcelona, 1927). Sobre la presència de catalans a Itàlia en aquesta època hi ha una abundant bibliografia –potser no sempre meticulosa– fàcil de consultar.

(2) *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, (ed. Josep Sanchis Sivera) (València, 1932), p. 198.

(3) Max CAHNER, *Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans*, en “Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes” (Montserrat, 1980), ps. 183 ss.

ri, hi va tenir una acceptació cànvida (4). Els Jurats de València, el 1399, invocaven «lo gran maestre Petrarcha, literato esculto», amb un adjectiu de confusa interpretació, però positiva (5). I aquest Petrarca “moral” mai no deixà de ser una referència plàcida entre els valencians del XV i XVI, i si el **Tirant** n’absorbia un fragment alligçonador (6), encara a finals del XVI el pintoresc humanista Palmireno el feia servir per ajudar a ben morir la seva senyora (7). L’altre Petrarca, el “vulgar”, el dels **Trionfi** i el del **Canzonere**, també havia tingut lectors valencians. En citava un vers Francesc Carròs Pardo de la Casta en la seva **Regoneixença** (8). No era l’únic que podia haver-ho fet. Ausiàs Marc, com Jordi de Sant Jordi, també havien llegit Petrarca: sense haver-n’hi descobert els al·licients retòrics que Petrarca introduïa en la poesia “vulgar” (9).

Un dels problemes més impenetrables de la història de la poesia lírica catalana, al llarg del XV, és aquesta resistència a l’italianisme: a un italianisme que tenien pròxim i practicat. No solament els poetes catalans i aferrats al català en van ser impermeables. Papers castellans, escrits a Itàlia, i tan immediats al petrarquisme, com la **Question de amor**, precisament editat a València el 1513 (10), responen encara a l’esperit dels **cançoneros**, a Juan de Mena, a un numantinisme literari a penes disfressat amb alegries italianes. Hi hagué una negativa de fons a l’italianisme: al Petrarca, sobretot. Boccaccio i els narradors faceciosos van ser més digerits. El **Tirant** traspua una certa energia boccacciana; Marc només absorbeix del Petrarca alguna cosa accidental. Però, a València, el Petrarca havia esdevingut un autor practicable. El 1490, quan inventariaven les existències del comerç de llibres de Joan Rix de Chura, encara ressenya el notari «dos volums Petrarqua vulgar» (11). El Petrarca “vulgar” —en toscà— era a la venda, i algú el comprava i algú el llegia. Un manuscrit dels **Trionfi**, amb comentaris traduïts, procedeix de la València del quinze (12). I en un certamen en honor de sant Cristòfor, convocat el 1488, el “llibell” comença dient:

(4) Cf. Francisco RICO, *Petrarca y el “humanismo catalán”*, en “Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes” (Montserrat, 1983), ps. 257 ss.

(5) Andreu IVARS, *El escritor Fray Francisco Eximénez de Valencia*, en “Archivo Ibero-Americano”, VII (1920), ps. 95-96.

(6) RIQUER, *Historia de la literatura catalana*, II, p. 707.

(7) Andrés GALLEGO BARNÉS, *Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579)*, (Zaragoza, 1982), p. 48. n.

(8) RIQUER, *Historia de la literatura catalana*, III, p. 248. n.

(9) Martí de RIQUER, *Jordi de Sant Jordi*, (Granada, 1955), ps. 60 ss.; PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs*, ps. 236 ss.; Pere BOHIGAS, en la “introducció” a les *Poesies*, de Marc, I, ps. 75 ss.

(10) Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Antología de poetas líricos castellanos*, III (Ed. Nacional, Santander, 1944), ps. 183-189.

(11) SERRANO MORALES, *Diccionario de las imprentas*, p. 496.

(12) Lluís NICOLAU D’OLWER, *Manoscritti catalani dei “Trionfi” del Petrarca*, en “Studi Medievali”, I (1928), ps. 186-188.

Veniu, veniu, Virgilis y Petrarques,
veniu ensemps tan elegants poetes... (13).

Ara no importa si aquesta invocació fou irònica o no, i segurament ho era. Els poetes de sagristia, en la València del 1488, encara eren prou sensats per a no caure en la trampa de creure's Virgilis ni Petrarques. Importa advertir que l'homologació Virgili-Petrarca hi tenia una eficàcia aprofitable. El Petrarca rarament es filtra en l'obra dels versificadors valencians del pas del XV al XVI. Hi ha algun rastre de petrarquisme en Joan Roís de Corella? Caldria investigar-ho. Però, entre uns poetes lliurats a la hagiografia i al marianisme, forçats a la temàtica pia, com podien "intercalar-hi" tal o tal gràcia verbal que procedia del Petrarca? Jo, mirant-me sense entusiasme uns versos de Narcís Vinyoles, "en lloança de santa Caterina de Sena», vaig endevinar la imitació literal d'una ratlla dels *Trionfi* (14). No era una casualitat. Vinyoles escrivia en català, en castellà, en italià. Era un poeta "italianitzat" com en aquells dies no n'hi havia cap a Castella. Boscà, que potser ja llegia italià el 1488, encara no sabia el que llegia. La imitació que Vinyoles feia dels *Trionfi* és del 1511. Uns anys més tard, Lluís Milà, ja cantava delicadament uns sonets del Petrarca. El llibre en què Milà publicava les seves partitures, *El Maestro*, data del 1535 o del 1536. La València del 1500 petrarquejava, però malalment.

Com es podia imitar Petrarca, quan l'"amor" era vedat? No és que ho fos. Roís de Corella no arriba a petrarquejar: quedava obsessionat per Ovidi. No ell sol. Degué haver-n'hi, a València, algú més. Don Víctor Balaguer, el 1880, pronuncià un discurs abrandat davant la perplexa concurrència dels Jocs Florals de "Lo Rat Penat", a València. Balaguer acabava de consultar els arxius del Sant Ofici, i n'havia tret unes notícies concretes:

iL'Inquisició! ¡Ah! Jo la conech. Llargas horas y llarchs dias he passat no fa gaire al arxiu d'Alcalá d'Henares, fullejant causas y papers de las Inquisicions de Toledo y de Valencia, de Valencia sobre tot... He llegit lo procés d'un virtuós y sabi metje denunciat per secret de confessió y condemnat perque consultava llibres alarbs y usava receptas de metjes alarbs per curar á sos malalts; lo d'un poeta valenciá, que de segur hauria arribat á ferse célebre donant tal volta nom á son sigle, acusat d'escriure versos amatoris del género d'Ovidi, y condemnats sos manuscrits al foch y ell á silenci perpétuo y á severas penitencias; lo d'un honrat anticuari de Valencia, castigat com duenyó d'una biblioteca de llibres escullits y d'un museo d'antiquetats hont figuravan idols romans y vasos sepulcrales... (15).

(13) Antoni FERRANDO, *Els certàmens poètics valencians*, (València, 1983), p. 593.

(14) Joan FUSTER, *Un petrarquista imprevisible*, en "Serra d'Or", XXV (1983), p. 416.

(15) Víctor BALAGUER, *discurs... pronunciat en Valencia als 29 de juliol de 1880, ab motiu dels Jochs Florals que celebra "Lo Rat Penat"*, (Barcelona, 1880), ps. 11-12.

I enmig de la perorata liberal surt la notícia d'un altre ovidià com Corella. Més ovidià potser, si no era el mateix Corella. Corella no petrarquejava; no sé si m'equivoco en dir-ho. Però amb Ovidi es distanciava de Marc, i en distanciava els lectors. De tota manera, Joan Roís de Corella, al contrari de Marc, ja no significava literàriament res en la cort del duc de Calàbria. A tot estirar, era el traductor del Cartoixà. I Petrarca li guanyava la partida, i, amb el Petrarca, Ausiàs Marc.

4

He assenyalat unes quantes dades, parcials i inconnexes, sobre el coneixement que els valencians tenien del Petrarca fins el 1525. Només hi he aportat aquelles que ara tinc més a mà, i una investigació aprofundida les podria ampliar. I encara he deixat de banda expressament la major o menor influència que, en el mateix sentit, hi degueren tenir les colònies de mercaders florentins, genovesos o pisans, radicades a València. No en sabem gaire, sobre això, però almenys hi ha constància d'un poeta italià, Bartolomeo Gentile, participant en el **Cancionero General** amb uns sonets religiosos en la seva llengua (1). Tampoc no "petrarquitza", el Gentile, i les línies d'interpretació que he traçat continuen vàlides. Si hi introduïxo l'any 1525, és perquè aleshores s'incorpora a la vida de València el duc de Calàbria, Fernando de Aragó, ja casat amb la reina Germana de Foix (2). L'agust matrimoni hi estableix una vertadera "cort": modesta, però també brillant. Marit i muller no semblen haver estat uns apassionats de les lletres: en tot cas, es rodejaren de seguida de l'aristocràcia local, i entre aquests personatges sí que n'hi havia alguns que aplicaven el seus lleures a versificar (3). Dos d'ells, amics i rivals, en foren els protagonistes: Joan Ferrandis d'Herèdia i Lluís Milà (4).

(1) Es publiquen en l'edició de 1514: veg. RODRÍGUEZ MOÑINO, *Suplemento al "Cancionero General"*, ps. 27-31. Sobre Bartolomeo Gentile, Benedetto CROCE, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, (Bari, 1949), p. 92 n. i FERRANDO, *Narcís Vinyoles i la seva obra*, p. 25 n. Per a les relacions de Gentile amb els grups lul·lians de València —ja insinuades pel Croce, *loc. cit.*—, veg. F. J. NORTON, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*, (Cambridge, 1978), núms. 1.176 i 1.241.

(2) Manca una biografia seriosa de Fernando de Aragó. Sobre Germana de Foix, veg. Lluís QUEROL i ROSSO, *La última reina de Aragó, virreina de Valencia*, (València, 1931).

(3) Josep ROMEU i FIGUERAS, *Literatura valenciana en "El Cortesano"*, de Luis MILÁN, en "Revista Valenciana de Filologia", 1 (1951), ps. 313 ss. El duc de Calàbria, en canvi, va ser un distingit aficionat a la música: Josep ROMEU i FIGUERAS, *Mateo Flecha el Viejo, la corte literariomusical del duque de Calabria y el Cancionero llamado de Upsala*, en "Anuario Musical", XIII (1958), ps. 55 ss.

(4) Sobre Ferrandis d'Herèdia, veg. el pròleg de FERRERES a la seva edició de les *Obras*, ps. XI ss. Respecte a Lluís Milà, només sabem el que en deia Josep RUIZ DE LIHORY, *La música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico*, (València, 1903), ps. 332-337, que és ben poca cosa. Tant en les *Obras* de l'un com en *El Cortesano* de l'altre abunden els testimonis de les mútues relacions i les que tenien amb d'altres escriptors.

Una descripció de les festes que la reina Germana i el duc de Calàbria presidien al Real de València, ens ha pervingut en el llibre *El Cortesano* de Lluís Milà, editat el 1561, per bé que reflectint l'ambient del 1535 (5). Milà hi relata els episodis jovials amb què s'enjogassaven aquella gent, i sol fer-ho a través de diàlegs àgils i constantment "de burlas",

haciendo que hablen en nuestra lengua valenciana como ellos hablaban, pues muchos que han escrito usaron escribir en diversas lenguas, para bien representar el natural de cada uno (6).

El Cortesano s'ha prestat a facilitar la hipòtesi d'un proto-teatre realista en català, desgraciadament avortat (7), i, sobretot, la d'uns espectacles ja "cortesans", de procedència italiana, que ben bé eren "representacions", en les quals actors i públic s'imbricaven (8). És així mateix, una mina d'informacions sobre la classe dominant valenciana del moment: la seva mentalitat, els seus costums, el seu llenguatge. Fins i tot hi traspua alguna cosa del carrer plebeu, feia poc vençut en la revolta de les Germanies i amb un repressió dolorosa que la mateixa reina Germana havia dirigit. ¿Com no entendre així l'al·lusió a aquell «que anava venent sospirs per València» (9), i que devia ser un boig popular i irrisori? Però no és res d'això el que ací voldria destacar.

Hi voldria destacar que, en *El Cortesano*, no apareix mai esmentat Ausiàs Marc. Per contra, el Petrarca va i ve de boca en boca, entre les dames i entre els cavallers. De vegades, l'evoquen en qualsevol detall biogràfic, naturalment amorós, perquè l'"amor" era el centre de les converses: no l'amor petrarquià, ni menys l'ausiasmarquià, però amb el mateix nom, "amor". Sovint, algú cita un vers sencer del Petrarca, i en italià, vingués o no a tomb. Sembla que tothom se sabia de memòria els poemes dels *Trionfi* i del *Canzoniere*. Quan algú volia posar un cert èmfasi en l'alabança d'altri, com a poeta, el comparava amb el Petrarca (10). De les planes d'*El Cortesano* de Milà podriem traure la conclusió que tota la València culta estava impregnada de petrarquisme. No crec que un fet similar, si fos autèntic, pogués repetir-se en cap altre lloc d'aquella Europa, llevat d'Itàlia, és clar. I no ens seria lícit descartar-lo com una ficció de l'autor del llibre. Lluís Milà exagerava: petrarquista ell, convertia en petrarquistes els seus interlocutors. D'altra banda, la biblioteca –notabilíssima– que el duc de Calàbria havia heretat i probablement acreixia, abundava en obres del Petrarca (11).

(5) ROMEU i FIGUERAS, *Literatura valenciana en "El Cortesano"*, p. 324.

(6) MILÀ, *El Cortesano*, p. 5.

(7) Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, (Barcelona, 1964), ps. 141 ss.

(8) Josep LLUÍS SIRERA, *El teatro en la corte de los duques de Calabria*, en "Teatros y prácticas escénicas, I. El Quinientos valenciano" (València, 1984), ps. 259 ss.

(9) MILÀ, *El Cortesano*, p. 312.

(10) MILÀ, *El Cortesano*, ps. 67, 129, 149, 24, 310 i 399.

(11) *Inventario de los libros de don Fernando de Aragón, duque de Calabria*, (Madrid, 1875), ps. 67 ss., especialment, números 640, 653, 654, 656, 742, 749, 764, 779, 794 i 795.

d'ascendència catalana. (16). Evidentment, Lluís Milà era un poeta mediocre. Mediocre i tot, com evitar el record de Marc en els seus sonets?

Amor, amor, pues mandas que yo pene,
sostiéneme, que muero deseando... (17).

Jo no afirmaré que Milà "imitava" Ausias Marc. Quan els erudits espavilats comparen versos o estrofes de poetes que volen demostrar emparentats, tendeixen a excedir-se en la recerca de concomitàncies, sovint tan remotes que costa molt d'acceptar-les. Les que Amador de los Ríos volia veure entre el Petrarca i Marc, i que Amadeu Pagès criticà (18), evidencien la debilitat del mètode. I això que Pagès tampoc no s'estava de res.

Llegint amb calma els sonets castellans de Lluís Milà, no és el Petrarca qui primer ens ve a la memòria. És Ausiàs Marc.

Soy como aquel que tienen al tormento,
y estando en él, del gran dolor se aduerme,
así me sigue para sostenerme;
pensando en vos se aduerme el sentimiento.

Cruel amor, no tal cual es tu nombre,
manda al dolor que más no me tormento,
que aquella parte en mí que más te siente,

muere y revive por quedar más hombre,
que buen pensar es gusto que descansa
y en los tormentos su dolor amansa... (19).

Coses així, n'hi ha bastants a *El Cortesano*. Si Milà ja les tenia escrites el 1535, quan diu que les feia cantar –o les cantava– davant la reina Germana, o procedeixen del període que s'allarga al 1561, any de l'edició, ho ignorem. En l'endemig hi ha la traducció de Romani, i, el 1543, la revelació impresa de Boscà i de Garcilaso. D'altra banda, el duc de Calàbria s'havia mort el 1550, i la seva segona viuda, donya Mencía de Mendoza, finalment, ja no estava per "amors". La "cort" valenciana havia desaparegut. Els nous virreis ni tan sols veieren en la literatura un ornament oficial. Per als versos d'Ausiàs Marc començava una altra etapa de "lectura".

(16) A través d'un manuscrit no utilitzat en les edicions de las *Obras* de FERRANDIS D'HERÈDIA, sabem que aquest també va escriure "a la manera italiana": inclús sonetes. José Manuel BLECUA. *Versos nuevos de Fernández de Heredia*, en "Filología, literatura y ensayo" (Saragossa, 1969), ps. 125 ss., remarca: «usa con excesiva frecuencia un endecasílabo de tipo catalán y se arma un sencillo lío con los conceptos que pretende expresar».

(17) MILÀ, *El Cortesano*, p. 316.

(18) PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs*, ps. 264-271.

(19) MILÀ, *El Cortesano*, p. 317.

És molt possible que l'edició de Baltasar de Romani fos "acollida amb favor" (1); probablement, també amb insatisfacció. I no perquè la versió castellana semblés incorrecta, sinó, més que res, perquè l'original de Marc que el traductor adjuntava era fragmentari i defectuós. A Barcelona i a València, de sobte, o com de sobte, van aparèixer lectors interessats a llegir el poeta amb noves garanties, i en buscaren manuscrits per traure'n còpies més completes i més segures. Del que va passar a Barcelona, en tenim avui prou notícies, relacionades totes, d'una manera o una altra, amb Ferran Folc de Cardona, segon duc de Soma i almirall de Nàpols. Joan Boscà digué de Cardona:

que después que vio una vez sus obras, las hizo luego escribir con mucha diligencia, y tiene el libro dellas por tan familiar como dicen que tenia Alexandre el de Homero (2).

El 1541 ja en feia fer un trasllat, i un altre, millorat, l'any següent. El 1543 i el 1545, l'impressor Carles Amorós, instigat o sufragat per l'almirall de Nàpols, duia Ausiàs Marc a les premses, aquesta vegada sense traducció castellana, només amb una "declaració" d'alguns "vocables scurs" (3). Dues edicions en cinc anys significaven un mercat amatent i generós, si sospesem tot el que cal sospesar-hi.

Foren, aquelles, dues edicions de «molt número», i «essent molts los cobdiciosos» d'adquirir el llibre, no bastaren a «satisfer l'aviditat de tants»: així ho declarava el 1560 un altre impressor, Claudi Bornat, en fer estampar per tercera vegada Marc a Barcelona (4). A València, Ausiàs Marc ja no tornarà a la impremta en català. La situació lingüística i cultural no era idèntica, en l'una i en l'altra ciutat. A València, tanmateix, el clima no era desfavorable: ho he apuntat abans. Però no hi hauria bastat un glossari de "vocables scurs": el presumpte "llemosi" del segle XV, el català de Marc, hi resultava més problemàtic que a Barcelona. I, si realment no ho era, el lector virtual creia que sí. Exemplars de les edicions barcelonines degueren arribar a les botigues dels llibreters de València. ¿No en serien una romanalla aquelles «vnes obras de Auzias March», valorades "en tres sous", que vénen consignades en l'inventari de la testamentària de Joan Timonedà? (5). Però Timonedà mor el 1583, i en l'entretant, a València havien publicat un altre Marc, el traduït per Jorge de Montemayor. De més a més, el 1583, qui sentia encara, a València, curiositat pel més gran dels seus poetes?

(1) PAGÈS, *Les obres d'Auzias March*, p. 60.

(2) Cit. per Pere BOHIGAS, "introducció" a *Poesia*, p. 152.

(3) Germà COLON, *Els vocabularis barcelonins d'Ausiàs Marc al segle XVI*, en "Estudis de llengua i literatura catalanes", VI (1983), ps. 261 ss.

(4) Josep-Maria MADURELL i MARIMON, *Claudi Bornat*, (Barcelona, 1973), p. 100.

(5) SERRANO MORALES, *Diccionario de las imprentas*, p. 550.

El fet és que, a València, arran de la publicació de Romaní, es desperta igualment una certa passió peis versos d'Ausiàs Marc. En dona fe un manuscrit, treballat per un Jeroni Figueres, a instàncies de Lluís Carròs de Vilaragut, «batle general per la Cesarea Magestat del Emperador e rey nostre senyor en lo regne de Valencia». També un noble, doncs. Lluís Carròs, en emprendre aquesta restauració de Marc, diu que ho fa per complaure una parenta seva, dona Àngela de Borja i de Carròs de Vilaragut, afeccionada al poeta, i tracta d'aconseguir-ne la «verdadera y original scripcio».

Havent legit, vist y regonegut molts llibres antichs scrits de ma per los contemporals ab lo dit auctor, verifficant y comprobant los uns ab los altres y ab les dos impresions fetes en Barcelona per manament del Illustre Admirant de Napolis, don Ferrando de Cardona [...], vistes les errors é inadvertencies dels impressors les quals corrompen la excellencia y sentencies de les dites obres, feta diligencia per molts anys en tot lo que es estat a mi possible... (6).

Qualsevol que sigui el judici que als erudits mereixi el manuscrit de Lluís Carròs, ací ens convé subratllar el fet de ser "molts anys" els dedicats a recopilar-lo i el d'haver-hi tingut presents les edicions de Cardona. I, encara, el propòsit d'establir una primera biografia de Marc, molt sumària, però que degué ser útil als qui la van poden llegir.

Que no van ser molts. El projecte de Lluís Carròs de Vilaragut era, sens dubte, editar el recull de poemes de Marc. El 1546, quan l'escrivent Figueres l'acaba de copiar, no era un bon moment per a la tipografia valenciana. Joan Mey, l'únic impressor –o l'únic important– de la ciutat, havia emigrat a Múrcia, i comunicava als Jurats que no tornaria a València «per star la ciutat molt cara e en aquella no.s stampen sinó molt poques obres» (7). Sembla que la crisi durà uns quants anys. Potser Lluís Carròs va desistir de la idea editorial. El manuscrit valencià del 1546, per algun camí desconegut per a nosaltres, anà a parar a Valladolid, i tot fa creure que va servir de base per a l'edició del 1555, el mateix any en què moria Carròs de Vilaragut. Per a ús d'un públic castellà, l'editor Juan de Resa va afegir al text català un extens "vocabulari" (8). Entre els qui van ajudar Juan de Resa a elaborar-lo, segons una docta tradició local, hi havia Honorat Joan, «consumado varon en letras divinas y humanas, maestro del Principe Don Carlos (hijo del Rey Felipe Segundo de este nombre en España), Obispo de Osma» (9). Potser sí que fou Honorat Joan l'intermediari, i la cosa ens forçaria a un altre incís.

(6) PAGÈS, *Les obres d'Auzias March*, ps. 28-29.

(7) SERRANO MORALES, *Diccionario de las imprentas*, p. 290. Veg., *ibid.*, p. 650, on fa referència als possibles obradors tipogràfics de la València d'aquells anys. Igualment, BERGER, *Contribution à l'étude du céclin du valencien*, *loc. cit.*, p. 190.

(8) Veg. Joan de RESA, *Vocabulari valencià-castellà*, (ed. Salvador Guinot) (València, s.d.).

(9) *Elogios de el ilvstrissimo y ervditissimo varon don Honorato Ivan*. (València, 1659), p. 47; XIMENO, *Escritores del Reyno de Valencia*, I, ps. 147-148.

Fins ara, en la persecució de la "memòria valenciana" d'Ausiàs Marc, m'he limitat a les pistes que ofereixen els escriptors que aleshores anomenaven "romancistas". Però, a la València del XVI, hi havia també un petit i dens món incorporat a l'"humanisme", erasmitzant a estones, antierasmista sovint, i arrelat en el llatí (10). Entre aquesta gent "cosmopolita", què podia haver representat Ausiàs Marc? En sabien alguna cosa Joan Lluís Vives, Furió i Ceriol o Pere Joan Nunyes? Entrava en els seus càlculs ocupar-se d'un poeta "en vulgar" i, damunt, medieval? Honorat Joan havia estat deixeble de Vives, a Flandes. I si Honorat Joan «se preciava de declararle [a Marc] en Castellano a muchos curiosos Cortesanos que acudian a oyrle» (11), caldria suposar que, almenys, hi hauria alguna excepció. Jo no sabia què opinar-ne. Els humanistes a què em refereix encara estan poc explorats. En tot cas, recordem que fra Luis de León il·legia Marc en català (12). Ara: potser Luis de León ja era una altra mena d'"humanista".

A Valladolid, el 1555, circulava un poeta portuguès –i "músic" de la cort– que, probablement allà mateix, s'havia familiaritzat amb els poemes d'Ausiàs Marc: Jorge de Montemayor, o de Montemor. Per a l'edició de Marc preparada per Juan de Resa, Montemayor va escriure un parell de sonets laudatoris:

Divino Ausias, que con alto buelo
tus versos a las nuves levantaste,
y a España en tanto grado sublimaste
que Smirma y Mantua quedan por el suelo... (13).

Dir això era abusiu, sens subte. Però el portuguès havia penetrat en la poesia ausiasmarquiana, i en quedà saturat. Tal volta, en aquells moments, Montemayor ja estaria escrivint els amables col·loquis dels pastors de la seva *Diana*, o els meditava, i la lectura immediata de Marc s'hi deixava sentir. No sembla que un poeta tan tètric, tan poc "bucòlic", com Ausiàs Marc, s'avingui gaire amb les manobres líriques i conceptuals de la *Diana*. El fet és que així ho admeten els exegetes de Montemayor, (14), i així ho explica taxativament el mateix Monte-

(10) Hi havia també el llatí impertèrritament conventual. Veg. Jaume BLEDA, *Defensio Fidei*, (València, 1610), p. 579: "Por tres causas, Excellentissimo señor, escriuo en latin mi libro de los Moriscos: la primera, porque en esta lengua me es mas facil que en la castellana...". BLEDA ja ni tan sols es plantejava el problema d'escriure en català.

(11) Gaspar ESCOLANO, *Segvnda parte de la Decada primera de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, (València, 1611), columna 1.699.

(12) PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs*, p. 418. Luis de LEÓN tradueix pel seu compte els dos versos inicials del poema XXXIX de MARC (*Poesies*, (ed. Pere Bohigas), II, p. 132), «Qui no és trist, de mos dictats no cur, / o.n algun temps que sia trist estat», per «No vea mis escritos quien no es triste, / o quien no ha estado triste en tiempo alguno», (cap al 1561). MONTEMAYOR, el 1560, havia traduït: «No cure de mis versos ni los lea / quien no fuere muy triste o lo haya sido», (RIQUER, *Traducciones castellanas*, p. 134). La versió de Francisco SÁNCHEZ DE LAS BROZAS diria (1580): «Quién no está triste dexé mi lectura / o en algún tiempo no haya triste estado», (Riquer, *ibid*, p. XXXVIII).

(13) RIQUER, *ibid*, p. XXIII.

(14) Veg. Francisco LÓPEZ ESTRADA, *La Epístola de Jorge de Montemayor a Diego Ramírez Pagán*, en "Estudios dedicados a Menéndez Pidal", VI (Madrid, 1956), ps. 387 ss.

mayor, el Syreno que envia una “epístola” a Rosenio, introductora de la novel·la.

Me puse a traduzir el gran Ausias,
que ha sido Fenix cierto en entendello,
y en el gasto tambien sus tristes días... (15).

Los **sietes libros de la Diana de Jorge de Montemayor** es publicaven a València el 1559 (16), i Montemayor ja hi era. Amb ell tornava Ausiàs Marc a la seva terra per a una darrera oportunitat de supervivència.

6

La vinguda de Montemayor a València devia respondre, sobretot, a la traducció castellana de Marc, que ja hauria començat a Valladolid. La dedica «**al muy magnífico señor mossen Simon Ros**», personatge per a mi desconegut, però que podem suposar protector –més o menys– del portuguès (1). A Valladolid, Montemayor havia tingut a la vista el manuscrit de Carròs, preferit per la seva fidelitat:

cinco originales he visto deste Poëta, y algunos diffieren en la letra de ciertas estanças, por donde la sentencia quedaua confussa en algo. Yo me he llegado mas al que hizo tresladar don Luis Carroz, Bayle general desta ciudad, porque segun todos lo afirman el lo entendio mejor que ninguno de los de nuestros tiempos (2).

Entre els cinc originals que el traductor esmenta hauríem d'incloure les quatre edicions anteriors: de fet, per tant, la base de Montemayor va ser el text establert pel copista de Lluís de Vilaragut, el mateix que aquest aristòcrata valencià volia haver publicat el 1546 (3). De la versió de Montemayor, se n'ha

(15) *Las obras de Ausias March traducidas por Jorge de Montemayor*, (ed. F. Carreras de Calatayud) (Madrid, 1947), p. 319.

(16) Jorge de MONTEMAYOR, *Los siete libros de la Diana*, (ed. Enrique Moreno Báez) (Madrid, 1955), p. LVIII.

(1) MONTEMAYOR, *Las obras de Ausias March*, p. 4: «Y una de las mayores [mercedes] sera aceptar este pequeño seruiçio, haciendosela tan grande al libro en tomalle debaxo de su amparo, como al interprete del ha hecho en ponelle en el numero de los seruidoresde V. M....». A aquest mateix «*muy magnífico señor Simon Ros*», dedicà Nicolau ESPINOSA el seu *Compendio de las hystorias del reyno de Napoles del famoso doctor Pandolfo Colenucio*, (València, 1563). Veg. Martí GRAJALES, *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico*, p. 206.

(2) MONTEMAYOR, *Las obras de Ausias March*, p. 5.

(3) PAGÈS, *Les obres d'Auzias March*, ps. 28 ss.

parlat sovint amb una displicència potser excessiva (4). Ell hi havia fet «**todo quanto a mi parecer puede sufrirse en traducion de un verso en otro**» (5), i, en tot cas, va superar el precedent de Baltasar de Romani. Era la traducció que el lector valencià desitjava.

I dic el lector valencià, perquè, descartada

la aspereça fiera
de la escabrosa lengua Lemosina (6),

com deia un anònim “**cavallero**” local en la introducció del llibre, Montemayor oferia un Marc notòriament “garcilasista” quan l’italianisme en la poesia castellana ja havia triomfat a València. Deu anys havien estat suficients, després de la mort del duc de Calàbria, per propiciar aquest canvi de gust (7). Els escassos versificadors en vernacle encara es cenyien als models medievals, bé catalans, bé castellanitzats pels esquemes mètrics dels **cancioneros**. Però l’impuls “renaixentista”, era ara quan s’advertia amb més força, amb molta més força que en l’època en què Lluís Milà escrivia **El Cortesano**: o simulava haver-lo escrit. Les il·lusions de Lluís Carròs de Vilaragut s’havien esvanit, i la mateixa dona Àngela de Borja, ara, agrairia a Montemayor allò que només hauria acceptat de don Lluís com un present sumptuós (8). A través de Montemayor, Ausias Marc esdevenia “comprensible” per a la minoria cultura valenciana. I més que comprensible: “modern”. I tan “modern”!

Montemayor s’encarregava de promocionar-lo en aquest sentit, en introduir-lo delicadament en la seva **Diana**. Sylvano, o sigui ell mateix, l’havia traduït i el dona a llegir a Rosenio, l’altre pastor important de la narració. Rosenio li contesta:

Tomado he gran licencia en responderte:
el gran Ausias recibo, y te prometo
de no dexar jamas su compañía:
en el pretendo yo hallar consuelo,
si a caso puede hauello en tanto daño... (9).

(4) Cf. RIQUER, *Traducciones castellanas*, p. XXVI, cita allò de Lope de VEGA, repetit per Gaspar Escolano: «*Castísimos son aquellos versos que escribió Ausias March en lengua lemosina, que tan mal y sin entenderlos Montemayor tradujo*» (1602).

(5) MONTEMAYOR, *Las obras de Ausias March*, p. 5.

(6) *Ibid*, p. 7.

(7) No vull dir que el duc de Calàbria n’hagués estat l’obstacle. Aquest senyor, dut presoner a Xàtiva quan era jovenet –i d’aquesta presó va sortir, pràcticament, per a ascendir a marit de Germana de Foix i virrei de València–, no degué ser tan “italià” com sembla.

(8) MONTEMAYOR, *Los siete libros de Diana*, p. 211, lloa una «*Doña Àngela de Borja*», de la qual MORENO BÁEZ diu que podria ser «*hija de don Luis Borja Lanzol de Romani y de doña Juana Catalá, que casó en primeras nupcias con don Luis Carroz de Villarragut y en segundas nupcias con don Jerónimo Ferrer y Robles...*». Demano perdó per la meua absoluta ignorància en aquests detalls genealògics.

(9) MONTEMAYOR, *Las obras de Ausias March*, p. 323.

La novel·la pastoral, amb la **Diana** de Montemayor encetava una "lectura" que aviat es generalitzà a mitja Europa, i que, sense eixir de València, obtenia una agradable continuació amb la **Diana enamorada** de Gaspar Gil Polo, el 1567 (10). Polo no era tan ausiasmarquià com Montemayor: es nota tot d'una. I aquesta diferència de "sensibilitat" ens obliga a pensar què passava a València, del 1560 al 1570, entre els poetes que escrivien en castellà, els únics coneguts per edicions, ja que els certàmens devots, en els quals es refugiava el català literari, eren cada cop més insòlits (11). Els erudits valencians, des de don Gregori Maians ençà, tan castellanitzats com sovint anticastellanistes (12), no s'han pres fins ara la molèstia d'ocupar-se del tema.

Quant a la poesia, sembla que entorn del 1555, la lírica cedeix el pas a l'èpica: a l'èpica "cultura". Era una altra línia italianitzant, que probablement s'estrena el 1555 amb una traducció castellana en *ottava rima*, o *octavas reales*, feta per Nicolau Espinosa de **La segvnda parte de Orlando, con el verdadero successo de la famosa batalla de Roncesvalles, fin y muerte de los doze Pares de Francia** (13). El mateix any, un Francesc Garrido de Villena, "**cavallero de València**" insisteix en el tema patriòtic -antifrancès- de Roncesvalles (14). Les victòries de l'emperador Carles V eren objecte del poema **La Carolea** de Jeroni Sempere, publicada el 1560 (15). Potser hi ha alguna cosa més digna de ser ressenyada: l'edició valenciana del **Carlo famoso** de l'extremenys Luis de Zapata, el 1566 (16), o **La Maltea**, el 1582, d'Hipòlit Sanç (17). D'aquesta paperassa, avui indeglutible, ben poc puc parlar-ne. Però calia fer-la constar ací, no solament perquè significa l'inici d'una nova proposta poètica, sinó també perquè insinua una desviació de les possibilitats de l'Ausiàs Marc de Montemayor. El "nacionalisme espanyol", exactament imperial, hi rajava (18). Entre el públic lector valencià?

Un peu editorial no sempre s'ha de considerar una dada per a la història literària d'un lloc. El llibre imprès a València trobaria, potser, la seva millor clientela entre els "cortesans" de Valladolid o de Madrid. Però quan l'escriptura provenia de València, no podem ocultar-ne la intenció. En un temps en què es publicaven

(10) Juan B. AVALLE-ARCE, *La novela pastoril española*, (Madrid, 1974).

(11) FERRANDO, *Certàmens valencians*, ps. 869 ss.

(12) Cit. de Maians per Antoni MESTRE, *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del XVIII*, (València, 1970), p. 292: «Los castellanos quieren quitarnos aun la memoria de nuestra antigua libertad: gente enemiga de todo el género humano».

(13) Martí GRAJALES, *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico*, p. 205.

(14) SERRANO MORALES, *Diccionario de las imprentas*, p. 297.

(15) Martí GRAJALES, *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico*, p. 428.

(16) *Diccionario de la literatura española*, (dir. Germán BLEIBERG i Julián MARÍAS) (Madrid, 1972), p. 971.

(17) XIMENO, *Escritores del Reyno de Valencia*, I, p. 179.

(18) CHEVALIER, *Lectura y lectores*, ps. 104 ss.

pocs llibres (19), i en què aquests llibres, els pocs publicats, tenien una venda plausible, fóra un error no valorar la importància sociològica dels que arribaven als tòrculs. A l'“èpica culta” s'afegia una altra “èpica hagiogràfica”. i tot en octavas reals, com Jorge de Montemayor va traduir Marc. En tant que operació literària emergida de València, m'interessa consignar-la. Només la sabia interpretar com un altre dessistiment. El Marc, ja traduït, perquè no podia ser llegit sinó traduït, el 1560, no hi va tenir la repercussió que, potser, i d'entrada, imaginàvem. A Castella, encara sí, i fins a l'acabament del XVI, o avançat el XVII (20). Quan Quevedo confeccionava “redondillas” a partir de la severitat de la traducció de Romaní, qui hi havia a València que llegís Marc? (21).

Certament, la cadena dels elogis no es trenca. Marc apareix automàticament alabat quan convé evocar les glòries locals. Ja ho feia Gaspar Gil Polo en el seu “Canto de Turia” de la *Diana enamorada* (22). Serà un tòpic que arribarà als autors valencians de la darrereria del XVI: la plèiade provinciana de l'*Academia de los Nocturnos* fundada per Bernat Català de Valeriola el 1591. Aquesta aglomeració de grafòmans arrossegaven encara molta insípida medieval, de vegades d'un erotisme fàcil, de vegades d'una pietat igualment fàcil. Però ja havien assumit Garcilaso de la Vega (23). El que no podien “entendre” era Ausiàs Marc. En una interminable llista de poetes, el canonge Francesc Tàrrega fa aquesta declaració que no té pèrdua:

Juan de Mena es el primero
que pendón ha levantado.
Un marqués de Santillana
no va lejos a su lado;
puédense contar también
tres antiguos valencianos:
Ausias y Jaime Rojo,
y uno que ha también soñado (24).
Garci Sánchez, Cartagena,
y después Torres Navarro,
Castillejo, y finalmente
van Boscán y Garcilaso,
que hurtaron a Italia el metro
que en España han trasplantado... (25).

(19) Antonio RODRÍGUEZ-MOÑINO, *Construcción crítica y realidad histórica en la poesía española de los siglos XVI y XVII*, (Madrid, 1968).

(20) Cf. BOHIGAS, “introducció” a *Poesies*, I, ps. 149 ss.

(21) Cf. RIQUER, *Traducciones castellanas*, ps. XL i 428 ss.

(22) Gaspar GIL POLO, *Diana enamorada*, (ed. Rafael Ferreres) (Madrid, 1953), p. 149.

(23) *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia, extractado de sus actas originales por D. Pedro Salvá y reimpresso con adiciones y notas de Francisco Martí Grajales*, I-IV, (València, 1905-1906).

(24) És una al·lusió a Jaume GASSULL, autor de *Lo somni de Joan Joan*.

(25) *Poetas dramáticos valencianos*, (ed. E. Julià Martínez), I (Madrid, 1929), ps. 533-534.

Aquests versos valen per una autodefinició. Els «acadèmics» dels *Nocturnos* no sabien ja qui era Ausiàs Marc. Inclús en el castellà discret de Jorge de Montemayor, Marc els era, i només, un dels tres noms, tres noms solament, a recordar, en un gloriós esforç de «paisanatge».

7

Però hi havia hagut una altra reivindicació: unes curtes ratlles de reivindicació. Les trobem en l'«Epistola proemial als lectors» que Onofre Almudéver posa a la reedició de *Lo procés de les olives* i de *Lo somni de Joan Joan* feta el 1561 (1). Potser havia estat el mateix Almudéver qui, trenta anys abans s'havia «imposat la fexuch y dific carrech del portar al motle de la graciosa stampa» l'*Espill* de Jaume Roig (2). El 1561 torna a dur Roig a la impremta, i li agrega les obretes de Bernat Fenollar i Joan Moreno i de Jaume Gassull. L'«Epistola proemial» ja és una «defensa de la llengua», i de la literatura en ella escrita:

Prengué la Rahó la ma del dir, y a mi en persona de tots los altres valencians ab paraules de gran sentiment per vn modo imperatiu me començà arguhint de parlar en esta forma: «Si no fosseu ingrats a la llet que heueu mamat, y a la patria hon sou nats, no dormirieu ab tant gran descuyt; ans vberts los vlls de la consideració, veurieu com se us van perdent les perles e margarites que ab continues vigilies los vostres passats adquiriren, y apres les vos dexaren, perque de aquelles y ab aquelles vos adornasseu y enriquesseu en les conversacions y ajusts de persones auisades; majorment, que par que açò redunde en deshonra vostra, vist que los estranys los amen, estimen y tenen, y encara les s.apliquen, que tacitament es mostrar que aquells tals millor ho gusten y entenen que vosaltres. Y que açò sia veritat, prouas entre les altres ab les obres de aquell vostre excelentissim poeta y estrenu cavaller Mossen Ausias March, que, essent natural de Valencia, los Cathalans lo san volgut aplicar, y los Castellans han treballat de entendre'l, fentlo en achademies publiques llegir...» (3).

I continua amb referències a d'altres escriptors i a les discutides peculiariats de l'idioma. Les paraules d'Almudéver revelen diàfanament la situació lingüístico-cultural de la València del seu temps.

(1) ROIG, *Spill*, ps. 378 ss.

(2) *Ibid.*, p. 368.

(3) *Ibid.*, ps. 381-382.

Hauria de sorprendre'ns la menció de Marc, si féssim abstracció del problema de la llengua: Montemayor acabava de publicar la seva traducció. O és que ni en castellà Ausiàs Marc havia estat ben rebut pels valencians? No, no era ben bé això. Almudéver creu, de tota manera, que el poeta de Gandia havia obtingut més acceptació entre els catalans estrictes i entre els castellans. Però hi ha una mena de "patriotisme idiomàtic" ferit, una enyorança dels "vostres passats" que tan admirablement s'esforçaren en les lletres, i un dolorós orgull de comprovar que aquest patrimoni de cultura era objecte d'estima per "los estranys". El "llemosí" de Marc, la "llengua valenciana" com era costum de dir a València, era abandonada en els usos literaris, i ens de la lectura, en un procés històric que Almudéver no podia comprendre i del qual ell constituïa un factor més, insignificant si és vol (4). Marc s'havia convertit en un mite que, en aquell context calia invocar. Només invocar, precisament. I envejar, de passada, els catalans que «lo san volgut aplicar» i els castellans que el feien «en achademies publiques llegir».

A l'hora de llançar-se a publicar un autor català medieval, Almudéver —o qui hi hagués al darrere o al costat d'Almudéver— preferia Roig a Marc. I que a la València del XVI va haver-hi una certa afecció per l'*Espill*, «en la sua original lengua e premitiva composició» (5), prou ho demostren les edicions del 1531 i del 1561. Es tractava, en principi, d'una lectura més "fàcil". Com encara ho era més la de *Lo procés de les olives* i la de *Lo somni de Joan Joan*. Per la llengua i, sobretot, pels temes. Jo no m'abstindria d'insinuar que, en aquesta predilecció pels satírics medievals, s'enceta el prejudici que fa equivalents, entre els valencians, "llengua vernacla" i "cosa de riure". En definitiva, l'*Espill* i les altres peces esmentades oferien —mèrits literaris de banda— una afectuosa faceta còmica. En tots els idiomes europeus de l'època hi havia una producció similar. Però a València, el català, s'hi quedà reduït. L'"altra literatura", la que no feia necessàriament riure, s'escrivia i es llegia en castellà. L'excepció, i molt tènue, va ser la dirigida a satisfer la demanda piadosa, i prou (6). Quan encara parlem de la "Decadència" i de les seves causes, sempre arribem a una mateixa conclusió: la renúncia a la llengua.

És d'aquesta renúncia que es lamentava Onofre Almudéver. I no sé si del tot. De l'"Epístola proemial" del 1561, es dedueix més la queixa per l'oblit a

(4) Llevat de les planes introductòries a l'edició de *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan*, els bibliògrafs valencians (cf. J. P. FUSTER, *Biblioteca valenciana*, I, ps. 124 ss.), només citen d'Onofre ALMUDÉVER una magra producció i en castellà: una *Introduccion para saber devotamente oír Missa* (1517) i tres sonets laudatoris en la *Crònica* de VICIANA. Tanmateix, diu FUSTER, *loc. cit.*, que «hacen memoria de este poeta». *Timoneda en el Sarao de amor, y Palmireno en la tercera parte de su Retórica*. Gaspar GIL SOTO, *Diana enamorada*, p. 168) li dedicà grans elogis en el "*Canto de Turia*". Tot plegat fa pensar que Almudéver fou una celebritat municipal respectada pels seus contemporanis.

(5) ROIG, *Spill*, p. 38.

(6) Basta veure l'índex de la *Bibliografía de la lengua valenciana*, II, ps. 643., de RIBELLES COMÍN. Les edicions de la *Crònica*, (València, 1557) de Jaume I i de la de Ramon MUNTANER, (València, 1558) semblen publicacions "oficials", desproveïdes d'intenció "literària", com tampoc no en tenien els respectius jurídics.

què restaven condemnades les obres antigues que no pas la denúncia d'una dimissió lingüística perillosa de cara el futur. Certament, i a mesura que hem dedicat més atencions als segles XVI, XVII i XVIII, hem pogut veure que l'ús literari de la llengua, i la seva lectura, no havien estat interromputs, o no tant com ens havia fet creure la tradició historiogràfica de la Renaixença. Mai, en aquests tres-cents-i-tants anys, el català no deixà de ser una llengua "cult", escrita i llegida. D'això n'estem cada dia més convençuts. Però, per molt d'entusiasme que es posi a exhumar manuscrits, a acumular dades bibliogràfiques menors, a entreveure pertinàcies personals insignes, el saldo és ben migrat. Hi hagué una claudicació col·lectiva, que només aparentment sembla mitigada des d'Aribau ençà, i valgui el tòpic. Una altra qüestió seria la d'esbrinar com van anar les coses a cada regió de l'àrea lingüística: a cada una d'elles. I per quines raons. Les frases reportades d'Onofre Almuðever ja indiquen una divergència important entre el Principat i el País Valencià.

Ausiàs Marc, després del 1539 inaugural de Baltasar de Romaní, només és reeditat en català a Barcelona i a Valladolid. D'altres obres catalanes procedents del País Valencià, es publiquen per primera vegada a Barcelona —i en "llengua valenciana" o en "estil de valenciana prosa"—, des de finals del XV, o s'hi reimprimeixen (7). Abans del 1556, Joan Timoneda ordia una de les seves astúcies industrials, amb el títol de **Flor d'enamorats**, i en el qual la participació en català era important, però no sembla que gosés emprendre-la a València: no la preveia rendible, i el material passà a Barcelona, on va tenir una llarga vida en el consum popular (8). Però tampoc no convé desorbitar les coses: Timoneda, llibreter, venia les obres d'Ausiàs Marc; podem dubtar que mai les llegís. I les anècdotes es podrien multiplicar. Caldria disposar de més documentació de la que avui coneixem —o jo conec—, d'inventaris de biblioteques particulars o de testamentaries de llibreters, per reconstruir aproximativament les tendències de lectura de la societat catalanoparlant. No m'arriscaré gens si aventuro la hipòtesi que, entre nosaltres, "saber llegir", i, per tant, "llegir", a mitjans del XVI, ja era llegir en castellà.

Ausiàs Marc, mentrestant, feia la seva via pòstuma entre els poetes castellans. El 1579, apareixia a Madrid una tercera edició de Montemayor. L'apetència dels versos de Marc la feia possible (9). Després, Marc ja resta dissolt en les complicacions estilístiques que experimenta la poesia castellana del Barroc. També els castellans acabaran per oblidar-lo. Però no del tot ni tan de pressa. Hi ha una ameníssima caricatura de Marc, procedent de la Sevilla del XVII, que no sé fins a quin punt resultaria imaginable inventada als Països Catalans d'aquell moment. Forma part d'uns **Cuentos recogidos por don Juan de Arguijo**, i Arguijo encara vivia el 1623 (10).

(7) RIBELLES COMÍN, *Bibliografía de la lengua valenciana*, I-II, *passim*.

(8) Antonio RODRÍGUEZ-MOÑINO, *La Flor de los enamorados, cancionero bilingüe. Ensayo bibliográfico (1562-1954)*, en "Estudios Románicos", XI, (1962), ps. 33-47.

(9) BOHIGAS, "introducció", a *Poesies*, I, ps. 163 ss.

(10) Cf. *Diccionario de la literatura española*, p. 58.

Ausiàs March, viéndose viejo, decía: –Morir, pase; pero envejecer, ¿para qué? (11).

No se sap mai, és clar. Els acudits que es puguin fer sobre la literatura d'un individu qualsevol, segle i mig després que la seva carn hagi estat alimentant cucs o malves, únicament tenen sentit si en perdura un cert rastre. En el cas de Marc, aleshores, encara en tenien a Sevilla. Potser ja no a València.

(11) A. PAZ Y MÉLIA, *Sales españolas ó Agudezas del ingenio nacional*, II (Madrid, 1902), p. 119.